

ПРИВАТНЕ ПРАВО

*Дзера Ірина Олександрівна
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

Принципи права для фраздаторних правочинів: панacea чи проблема

Principles of law for fraudulent transactions: panacea or problem¹

Загальні засади недійсності правочинів передбачені главою 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), якою врегульовано підстави та наслідки недійсності правочинів, а також особливості окремих видів недійсних правочинів.

Так, відповідно до п. 1 ст. 215 ЦК України «Підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою–третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу»². З цієї норми можна дійти висновку, що правочин може бути визнаний недійсним лише з *підстав, визначених законом*. Тобто у цьому випадку можна говорити про вузьке розуміння підстав недійсності, якими можуть бути виключно підстави, передбачені законом. Однак у сучасній судовій практиці досить активно почав застосовуватися широкий підхід до переліку підстав недійсності правочинів, який передбачає можливість визнання недійсними правочинів не лише на підставі порушення умов дійсності, передбачених ст. 203, а й на підставі порушення принципів цивільного права, таких як добросовісність і неприпустимість зловживання правом.

Незважаючи на відсутність у законодавстві поняття фраздаторного правочину, цей термін активно застосовуються у судовій практиці. Спочатку він був використаний у справі № 379/1256/15-ц про визнання договору дарування фіктивним, в якій суддя В. Крат в Окремій думці визначив фраздаторними «правочини, що вчинені боржником на шкоду кредиторам»³, а пізніше цей термін почав активно використовуватися в судовій практиці, причому вже у більш широкому значенні, не обмежуючись відносинами між кредитором і боржником і завданням шкоди саме кредитору боржника.

¹ Публікацію підготовлено в рамках НДР «Справедливий перехід: Право на працю після війни. Гідна праця та повоєнна економіка України» (реєстраційний номер 0124U003120 від 24 травня 2024 р.), яка виконується за фінансування Міністерства освіти і науки України в рамках міжнародного науково-технологічного білатерального співробітництва відповідно до Протоколу Чотирнадцятого засідання німецько-української робочої групи з науково-технологічного співробітництва між Міністерством освіти і науки України та Федеральним міністерством освіти та наукових досліджень Німеччини від 9 листопада 2023 р. і додатку до нього від 1 лютого 2024 р.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями станом на 4 лютого 2022 р.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

³ Окрема думка судді Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду Крата В. І. від 14 лютого 2018 р., судова справа № 379/1256/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706>

Відповідно до сучасної судової практики фrawdаторний правочин може кваліфікуватись як:

- такий, що вчинений всупереч принципу добросовісності (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України);
- фіктивний (ст. 234 ЦК України);
- такий, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

Фrawdаторні правочини в українському законодавстві хоча й передбачені в окремих нормативно-правових актах, але в них не застосовується термін «фrawdаторний». Однак зі змісту відповідних норм можна зробити висновок, що йдеться саме про фrawdаторні правочини, тобто такі, які боржник вчиняє з метою завдати шкоду кредитору. Так, недійсність таких правочинів передбачена ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства⁴; ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» у разі визнання банків неплатоспроможними⁵; у виконавчому провадженні — ч. 4 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження»⁶.

Проте суди при розгляді справ про визнання правочинів недійсними у випадках, коли наявні певні ознаки фrawdаторності, але вони не підпадають під підстави, визначені безпосередньо ЦК України або зазначеними вище законами, почали визнавати їх недійсними з підстав порушення загальних засад цивільного законодавства.

Так, у справі 369/11268/16-ц Велика Палата Верховного Суду зазначила, що позивач має право звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним як такого, що направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України), *та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним*, наприклад, ст. 234 ЦК України, ст. 228 ЦК України⁷. При цьому варто звернути увагу, що в цій справі суд наголошує на одночасному застосуванні кількох норм: ст. 3 і ст. 234 («Правові наслідки фіктивного правочину») або інших статей ЦК України, якими має бути передбачена відповідна підстава для недійсності. Однак, аналізуючи справи щодо фrawdаторних правочинів, слід відзначити, що в подальшому суди намагаються застосувати інший підхід, прибравши з наведеної вище правової позиції найголовнішу частину — «та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним», залишивши тільки принципи права.

Інший аспект, на який звертають увагу суди при визначенні підстав для недійсності таких правочинів, — це недобросовісність поведінки боржника. Так, у справі № 922/1903/18 зазначається: «Поведінка боржника повинна відповідати критеріям розумності <...>, тому усі боржники мають добросовісно виконати усі свої зобов'язання, а в разі неможливості такого виконання — надати справедливе та своєчасне задоволення прав

⁴ Кодекс України з процедур банкрутства від 8 жовтня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n617>

⁵ Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#n437>

⁶ Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>

⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 р. у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786>

та правомірних інтересів кредитора. Особа, яка є боржником перед своїми контрагентами повинна утримуватись від дій, які безпідставно або сумнівно зменшують розмір її активів»⁸.

На перший погляд обґрунтування Верховного Суду є дійсно правильним, але не слід забувати, що незважаючи на існування принципів добросовісності, розумності та неприпустимості зловживання правом, має бути чітка підстава для недійсності правочину, вчиненого боржником, адже суд не може ухвалювати рішення, ґрунтуючись на здогадках, що можливо боржник мав такий намір. Адже суд не завжди може достеменно встановити наміри боржника.

Крім того, навіть у наведеному вище судовому рішенні було застосовано відповідну правову норму, якою визначаються підстави для недійсності укладених боржником договорів, а саме ч. 1 ст. 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Тому варто відзначити, що **підставою недійсності фродакторних правочинів є не ст. 3 ЦК України, а відповідна норма ЦК України або іншого закону, в якій чітко визначається недійсність правочину на підставі порушення боржником зазначених принципів.**

Спершу визнання правочину недійсним на підставі порушення принципу добросовісності не викликає жодних зауважень. Однак насправді це не так. Одна справа, якщо йдеться саме про визнання недійсним договору, укладеного боржником з метою уникнення звернення стягнення на його майно, що безпосередньо передбачено Законом України «Про виконавче провадження», і у цьому випадку боржник зловживає своїм правом та має на меті не просто уникнути звернення стягнення, а саме *завдати шкоду кредитору*, який не зможе задовольнити вимоги завдяки такому майну. Інша справа, коли такий інструментарій використовується у правовідносинах, коли боржник ще не набув майно у власність, і відмовляється його набути у зв'язку з майбутнім зверненням зі стягненням на це майно. Причому судова правотворчість пішла шляхом розширення сфери правовідносин, в яких можна визнати правочин фродакторним, зокрема, додавши до них спадкові правовідносини.

Так, у справі № 205/2053/22 про визнання відмови від прийняття спадщини недійсною, Верховний Суд зазначив, що «відповідач, відмовляючись від спадщини на користь близького родича в період примусового виконання судових рішень про стягнення з нього на користь позивачів заборгованості у розмірі 545 557,13 грн, діяв очевидно недобросовісно, зловживаючи правами кредиторів»⁹. Слід відзначити, що крім не притаманної для фродакторних правочинів сфери спадкового права, в якій спадкодавець не був ні боржником ні кредитором, судом було застосовано неоднозначний термін «очевидно», який може бути розтлумачений по-різному ще більше ускладнює розуміння аргументації суду.

Надалі Верховний Суд констатував, що відмова відповідача від прийняття спадщини на користь дочки, з урахуванням встановлених обставин, є правочином, який вчинений

⁸ Постанова Верховного Суду від 20 травня 2020 р., у справі № 922/1903/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89539141>

⁹ Постанова Верховного Суду від 11 жовтня 2023 р. у справі № 205/2053/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757409#>

всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України), підлягає визнанню недійсним з підстав, визначених ч. 1 ст. 215 ЦК України, тому не регулюється положеннями ч. 5 ст. 1274 ЦК України, оскільки з позовом до суду звернувся не сам відповідач, а заінтересовані особи, права яких порушені оспорюваним правочином¹⁰. Тобто Верховний Суд фактично визнав той факт, що зазначена відмова від прийняття спадщини не може бути визнана недійсною зі спеціальних підстав, які визначені Книгою шостою ЦК України у ст. 1274, а застосував лише норму ст. 215 ЦК України, без посилання на відповідну норму, якою б визначалася підстава для її недійсності. Адже у постанові пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» чітко визначено, що «відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передбачених статтями 225, 229–231, 233 ЦК»¹¹.

Найголовнішою проблемою у цій справі, на нашу думку, є неврахування судом тих фактів, що прийняття спадщини є **правом, а не обов'язком особи**, а також того факту, що відповідач **не набув майно у власність**, а відмовляючись прийняти спадщину на користь дочки, не будучи власником спадкового майна, відмовився від його набуття. Тобто у цьому випадку боржник **не розпоряджався своїм майном, адже не був його власником**. Якщо ж застосовувати обґрунтування фразаторності, викладене у багатьох судових рішеннях, то воно у цьому випадку не може бути застосоване як підстава недійсності такого правочину з наступних міркувань. По-перше, у цивільному праві діє принцип свободи договорів та інших правочинів, відтак не можна примусити особу прийняти спадщину. По-друге, особа, яка відмовляється від спадщини, не є власником такого майна, не володіє ним та не може ним розпоряджатися. А для фразаторних правочинів основною ознакою є зловживання наявним правом особи, зокрема, правом власності. Якщо ж застосовувати тлумачення Верховного Суду у досліджуваній справі, то можна дійти висновку, що фразаторним може бути визнано будь-яку відмову від будь-якого права, зокрема й від права укласти правочин, набути майно за договором дарування або купівлі-продажу тощо. Відтак, за логікою Верховного Суду, не існує принципу свободи договору (інших правочинів), а відтак можна змусити в судовому порядку особу прийняти спадщину або дарунок, або укласти договір купівлі-продажу для набуття майна у власність, на яке кредитором може бути звернено стягнення за зобов'язаннями кредитора. Таким чином, тлумачення Верховним Судом принципу неприпустимості зловживання правом тим самим заперечує існування інших принципів цивільного права – свободи договору (правочину), вільного волевиявлення на вступ в цивільні відносини. Тоді наступним кроком Верховного Суду, на нашу думку, слід очікувати визнання фразаторною відмову від реєстрації шлюбу, за яким чоловік (дружина) могли б отримати майно у спільну сумісну власність у майбутньому, або відмову від отримання грошової премії чи виграшу, відмову від коштовного дарунка тощо.

Тому, не заперечуючи загалом проти запровадження фразаторних правочинів у законодавстві України, слід визначити, що законодавче закріплення потребує ґрунтовних

¹⁰ Постанова Верховного Суду від 11 жовтня 2023 р. у справі № 205/2053/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757409#>

¹¹ Постанова Пленуму Верховного Суду від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>

досліджень і чіткого визначення підстав їх недійсності, а не наведення лише можливих ознак чи критеріїв їхньої недійсності. Не можна забувати і про принцип правової визначеності, який також має бути застосований і у цивільному законодавстві, яке має чітко визначати підстави недійсності правочинів і не спричиняти розширене тлумачення норм права, яким врегульовано принципи добросовісності і неприпустимості зловживання правом. Здійснюючи таке тлумачення, суд також повинен дотримуватися певних меж і принципів. Як зазначає М. Козюбра, вихід судового тлумачення за межі з'ясування і роз'яснення волі конституцієдавця чи законодавця зовсім не означає, що судове тлумачення – правотворення чи судова «добудова» і «розвиток» права не мають меж і визначаються виключно судовим розсудом, адже таке тлумачення не може порушувати єдності правової системи і таке тлумачення-правотворення не повинно йти далі, ніж це потрібно для забезпечення стабільності права. І найважливіша, на нашу думку, теза М. Козюбри з цього приводу, що має значення для цього питання: «Будь-яке тлумачення має підпорядковуватися утвердженню принципу правової певності, тобто впевненості людей у тому, що їхнє правове становище не буде погіршене»¹².

Як і у будь-якого суб'єктивного права особи є межі, так і у суду при тлумаченні відповідних норм повинні бути межі тлумачення, за які вони не повинні виходити. Протилежний же підхід може призвести до підміни судами волі законодавця, і тим самим призвести до порушення прав потенційного боржника.

---

¹² Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 262. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>